

УДК 334.2 (091) 477. 5 "18"/"19"
© 2012

*Мар'євська М. Ю., здобувач**

ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»

ОСОБЛИВОСТІ МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНОЇ БАЗИ СЕЛЯНСЬКИХ (ФЕРМЕРСЬКИХ) ГОСПОДАРСТВ ПОЛТАВЩИНИ ЕПОХИ ВІЛЬНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА (1861–1917 рр.)

Рецензент – доктор економічних наук, професор В. І. Перебийніс

Проаналізовано складові елементи матеріально-технічної бази селянських (фермерських) господарств Полтавщини у другій половині XIX і на початку XX ст. із точки зору їх впливу на конкурентоспроможність дрібних товаровиробників у конкретно-історичних умовах, що склалися на території Надніпрянської України після скасування у 1861 р. кріпосного права. Встановлено рівень забезпеченості господарств непривілейованих станів Полтавщини основними елементами матеріально-технічної бази (землеволодіння, робоча худоба та сільськогосподарський інвентар).

Ключові слова: Полтавщина, індивідуальне селянське (фермерське) господарство, землеволодіння, робоча худоба, сільськогосподарські машини і механізми.

Постановка проблеми. Реформування аграрного сектора економіки України на сучасному етапі суттєво актуалізує цілий комплекс питань, пов'язаних із умовами функціонування селянських (фермерських) господарств, які мали місце у нашій країні після скасування у 1861 р. кріпосного права й остаточного утвердження ринкових відносин у сільськогосподарській сфері. Не зайвим, очевидно, буде знати сучасним реформаторам про те, як в умовах вільного підприємництва на основі далекої від досконалості матеріально-технічної бази дрібним товаровиробникам із числа непривілейованих станів вдавалося успішно конкурувати з великими поміщицькими господарствами, поступово витісняючи їх із ринку товарів і послуг.

Аналіз основних досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання проблеми. Індивідуальне селянське (фермерське) господарство Полтавської губернії епохи вільного підприємництва в історико-економічній літературі ще не виступало об'єктом спеціального дослідження. Мова може йти лише про окремі сюжети, пов'язані із загальною характеристикою життєдіяльності трудового селянства Полтавської губернії у другій половині XIX і на початку XX

століть. Певний інтерес у цьому плані становить праця В. А. Вергунова, Н. П. Коваленко та О. В. Сайка про розвиток сільського господарства Полтавщини в період скасування кріпацтва, в якій проаналізовано зміни у формах землеволодіння, способах обробітку ґрунту та розподілі земельної власності між сільськими станами у другій половині XIX ст. [1, с. 47, 58, 82]. Деяка інформація про диференціацію селянства в ході аграрних реформ другої половини XIX ст. міститься у підручнику для 9-го класу з історії Полтавщини, підготовленому до друку у 2003 р. О. А. Білоуськом та В. І. Мірошніченком [2]. Обставини, пов'язані з характером селянської реформи 1861 р., висвітлені у працях Л. С. Ліхіної [3] та Н. А. Куреньгіна [4], тоді як В. О. Каюн зосередила свою увагу на життєвому рівні селян Полтавщини і Чернігівщини в роки столипінської аграрної реформи [5], а О. П. Сталінська з'ясувала умови функціонування дрібних товаровиробників аграрного сектора економіки Полтавщини напередодні докорінної зміни виробничих відносин, яка мала місце після жовтневого перевороту 1917 року [6].

Мета і завдання дослідження полягає у тому, щоб встановити особливості забезпечення господарств непривілейованих станів Полтавщини основними елементами матеріально-технічної бази, як то: земля, робоча худоба, реманент тощо протягом усього періоду, пов'язаного з епохою вільного підприємництва, яку вітчизняна історико-економічна література ототожнює із 1861–1917 роками.

Матеріал і методи дослідження. Основну інформацію про селянське (фермерське) господарство Полтавщини другої половини XIX і на початку XX ст. одержано з різноманітних статистичних збірників, серед яких, передусім, слід назвати видання Статистичного бюро Полтавського губернського земства («Ежегодник Полтавського губернського земства»), «Статистический ежегодник Полтавского губернского земства»,

* Керівник – доктор економічних наук, професор А. О. Пантелеймоненко

«Статистический справочник по Полтавской губернии») та матеріали земських подвірних переписів 1882–1889 рр.; 1900; 1910; 1916 і 1917 років. Методи дослідження є традиційними для історичної науки. Крім загальнонаукових (історичного і логічного), автор використав також інші методи, а саме: історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний та історико-системний.

Результати досліджень. Як за площею, так і за чисельністю населення Полтавська губернія з-поміж інших регіонів центрально-чорноземної зони Російської імперії традиційно посідала перші місця. Станом на 1863 р. її площа складала 43 685 квадратних верст, на якій мешкало 1 911 442 особи обох статей. Левову частку мешканців краю становили так звані сільські стани – 1 688 488 осіб (87,3 %). Що ж до дворян, то їх чисельність була незначною – 13 826 осіб (0,7 %). Небагато було у перші пореформені десятиліття й міських жителів – 96 049 осіб [7, с. 4, 41]. Категорія сільських станів була досить строкатою. Згідно зі статистикою 1867 р., основна частина (1 048 565 осіб) перебувала у підпорядкуванні Міністерства державних маєтностей, тоді як 720 967 належали до категорії колишніх поміщицьких селян. Ще 1 732 особи перебували на становищі так званих колоністів, тобто переселенців [8, с. 84–85].

Як відомо, найважливішими елементами продуктивних сил у сільськогосподарській сфері є людина, знаряддя праці й предмети праці. У даному випадку, згідно з теорією ренти, всі вони так або інакше впливають на ефективність виробництва продукції рослинництва і тваринництва. Після аграрних реформ 60-х років XIX ст. непривілейовані як з економічної, так і з політичної точок зору стани, тобто козацькі та селянські

господарства, були поставлені у вкрай несприятливі умови життєдіяльності. Так, при офіційно визнаній нормі ефективного господарювання у 4,5 дес. на особу чоловічої статі [9, ст. №5630], тобто 12–15 дес. землі на традиційну для того часу середньостатистичну селянську родину з шести осіб, реальне землеволодіння $\frac{9}{10}$ непривілейованих станів було далеким від вищезгаданого показника (табл. 1). Узагальнення наведених у табл. 1 даних дає підстави стверджувати, що протягом 1882–1910 рр. 16,9 %, тобто шоста частина всіх козацько-селянських господарств, взагалі не мала власної орної землі. Джерелом їх існування була оренда сільськогосподарських угідь або сторонні заробітки. Разом із малоземельними, до числа яких, на думку професора Київського університету Івана Рєви, відносилися ті, хто мав не більше 6 дес. на двір [10, с. 237], ця категорія землеробів, згідно з відповідною статистикою 1882–1910 рр., складала близько 70 % селянсько-козацьких господарств Полтавської губернії.

Досить складною була ситуація й відносно забезпечення дрібних товаровиробників робочою худобою, основу якої складали коні, воли і, частково, корови, які також нерідко використовувались у якості тяглової сили. Земський подвірний перепис 1900 р., який досить детально характеризує ситуацію із забезпеченням господарств непривілейованих станів Полтавщини робочою худобою на рубежі XIX–XX ст., зафіксував таке: на кожні 100 козацько-селянських дворів робочих коней нараховувалося 71, волів – 50, а корів – 77. До того ж на кожні 100 корів робочих було 17. Цілком зрозуміло, що кількість робочої худоби в господарствах непривілейованих станів знаходилась у прямій залежності від розміру землеволодіння, про що свідчать дані таблиці 2.

1. Землеволодіння непривілейованих станів Полтавської губернії за даними переписів 1882–1916 рр.*

Роки	Усіх переписаних господарств	Площа орної землі									
		безземельні		мали до 6 дес.		від 6 до 9 дес.		від 9 до 50 дес.		50 дес. і більше	
		усього	%	усього	%	усього	%	усього	%	усього	%
1882–1889	346 598	59 083	17,0	198 408	57,2	43 753	12,7	43 856	12,7	1 498	0,4
1900	402 093	69 554	17,3	239 978	59,7	42 547	10,6	47 670	11,8	2 344	0,6
1910	422 462	70 042	16,6	246 793	58,4	45 261	10,7	57 966	13,7	2 400	0,6
1916	416 801	30 402	7,3	169 779	40,7	109 429	26,2	107 014	25,7	177	0,1

* Таблиця складена на основі даних: Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1912 год. – Полтава: Тип.т-ва Печатного Дела, 1916. – С. 38; Статистичний справошник по Полтавській губернії на 1918–19 рр. – Полтава: Друкарня т-ва Печатного Діла, 1919. – С. 46.

2. Забезпеченість робочою худобою господарств непривілейованих станів Полтавщини за даними перепису 1900 р.

Групи господарств за площею посіву	На 100 голів робочої худоби припадало					
	у козаків			у селян		
	волів	робочих корів	коней	волів	робочих корів	коней
Не мали посіву	10	21	69	7	18	75
Із посівом до 1 дес.	13	23	64	6	22	72
Від 1 до 3 дес.	20	30	50	7	27	66
Від 3 до 6 дес.	33	37	30	13	30	57
Від 6 до 9 дес.	42	25	33	23	27	50
Від 9 до 15 дес.	48	20	32	32	22	46
Від 15 до 25 дес.	53	13	34	40	16	44
Від 25 до 50 дес.	57	8	35	45	12	43
Сіяли 50 дес. і більше	58	3	39	50	4	46

Джерело: Статистический справочник по Полтавской губернии на 1913 год. – Полтава: Тип. т-ва Печатного Дела, 1913. – С. 107.

Якщо звернутися до загальних показників забезпечення козацько-селянських господарств робочою худобою, то відповідні дані є у матеріалах перепису 1910 року. Згідно з його даними, з усіх 451 746 дрібних господарств краю одну голову робочої худоби мали 134 940 господарств, т. б. близько половини (47,2 %); дві голови мали 86 273 господарства (30,1 %); три – 34 436 (12,0 %); чотири і більше 30 559 (10,7 %) господарств. Разом виходить 286 208 дворів [11, с. 136].

Отже, 165 538 (36,6 %) господарств непривілейованих станів Полтавщини на початку ХХ ст., тобто у період столипінської аграрної реформи, взагалі функціонували без будь-якої робочої худоби. Згідно з повідомленням згаданого раніше Івана Реви, саме худоба є «справжнім мірилом економічного добробуту селянства...» [12, с. 21]. Про безпосередню залежність площі землеволодіння й кількості робочої худоби свідчать і матеріали сільськогосподарського перепису 1916 року. Згідно з цими даними, на кожні 100 господарств непривілейованих станів Полтавщини у тих, які мали у своєму розпорядженні до 3 дес. землі, припадало лише 65 голів робочих коней, 16 голів робочих волів і 10 голів робочих корів. Водночас господарства із 9–20 дес. землі мали, у середньому, 103 голови робочих коней, 66 голів робочих волів і 20 голів робочих корів. Особливо багатими на робочу худобу вважалися ті господарства, у розпорядженні яких було 20 дес. і більше, відповідно: коней – 219 голів; волів – 163 голови і корів – 14 голів [13, с. 11].

Не кращою була ситуація й стосовно забезпечення дрібних господарств необхідним реманен-

том, адже через свою економічну неспроможність сільській бідноті годі було мріяти про належний інвентар, а тим більше про нові знаряддя праці, різноманітні машини й механізми, які почали з'являтися на ринку товарів і послуг все частіше й частіше. Згаданий раніше земський подвірний перепис 1910 р. нарахував у господарствах непривілейованих станів небагато новітніх знарядь праці. Скажімо, багатолемішних залізних плугів у них виявилось лише 7 684, одноплемішних – 214 860. Отже, більшість із переписаних 451 746 господарств навіть у 1910 р. (не кажучи вже про перші після скасування кріпосного права десятиліття) таких знарядь у своєму розпорядженні не мали. Як і сотні років тому, близько половини дрібних господарств на початку ХХ ст. змушена була обробляти землю дерев'яними плугами, ралами або сохами. Лише мізерна кількість господарств мала можливість використовувати сівалки, сінокосилки, жатки, молотарки, соломорізки та інші новітні знаряддя праці. Не маючи в своєму розпорядженні потрібного реманенту, частина господарств змушена була брати їх в оренду за певну винагороду. У тому ж таки 1910 р. сівалки брали в оренду 6 830 господарств, кінських молотарок – 119 147 господарств, парових молотарок – 8 885, жаток – 1 937, куколевідбірників – 43 163, соломорізок – 37 476 [14, с. 112]. Усе вищесказане дає підстави для висновку про незадовільні умови господарювання, створені царським урядом для тих, хто не належав до привілейованих станів. Проте всупереч несприятливим обставинам, завдяки очевидній мотивації безпосереднього товаровиробника працювати на власній землі, результати

праці основної маси мешканців полтавського села на рубежі XIX–XX ст. у цілому варті схвальної оцінки. Аргументом у цьому плані можуть бути різні факти, у числі яких чи не найважливішу роль відігравав такий показник, як систематичне скорочення протягом 1861–1917 рр. поміщицького землеволодіння й, навпаки, неухильне зростання сільськогосподарських угідь непривілейованих станів. Так, із 1863 по 1918 роки дворяни втратили на Полтавщині 1 029 039 дес. землі; духовенство – 8 743 дес., тоді як козаки купили 805 104 дес.; селяни – 603 216 дес.; міщани – 54 871 дес.; купці – 68 650 десятин. Отже, непривілейовані стани за 55 років збільшили своє землеволодіння на 1 463 191 дес., тоді як привілейовані стани втратили 969 132 дес. землі. Мобілізація земельної власності на Полтавщині протягом 55-и років привела до суттєвої зміни розподілу сільськогосподарських угідь між різними станами. Якщо у перші після 1861 р. десятиліття в розпорядженні дворян знаходилося майже половина сільськогосподарських угідь, то станом на 1917 р. у них залишилося тільки 18,15 % землі, тоді як у власності козаків стало 41,83 %, селян – 26,64 %, інших станів – 5,38 %. Решта 5,67 % належала духовенству, купцям, міщанам, різночинцям та іноземцям [15, с. 33].

Разом із землеволодінням зростала й питома вага продукції рослинництва і тваринництва, яку поставляли на ринок (внутрішній і зовнішній) непривілейовані стани. Якщо взяти за основу відповідних розрахунків середньостатистичні показники валового збору основних зернових культур, на вирощуванні яких спеціалізувалися господарства Полтавської губернії, то за 10 років (1906–1916) цей регіон щорічно давав 46 110 тис. пудів пшениці; 41 844 тис. пудів жита; 24 575 тис. пудів ячменю; 22 575 тис. пудів вівса; 7 804 тис. пудів гречки і 5 441 тис. пудів проса, тобто разом 147 818 тис. пудів. При цьому витрати на продовольство та потреби тваринництва всередині губернії щорічно витрачалося загалом 102 386 тис. пудів [16, с. 668]. Таким чином 45 432 тис. пудів кожного року відправлялося за межі губернії, у тому числі й на європейські ринки [17, с. 148]. Питома вага зернових, зібраних на власній землі непривілейованими

станами Полтавщини, становила близько 80 відсотків. Так, згідно з даними тогочасної земської статистики, загальний збір хліба (жито, пшениця, ячмінь, овес, гречка і просо) за 1908–1917 рр. у дрібних господарствах складав у середньому по губернії 122 814 тис. пудів (80,9 %), тоді як у поміщицьких економіях – 29 062 тис. пудів [15, с. 54]. Немає жодного сумніву в тому, що незадовільна матеріально-технічна база основної маси господарств непривілейованих станів пояснюється насамперед фіскальною політикою царського уряду. Так, у 1914 р. дворяни Полтавської губернії, маючи у своєму розпорядженні 969 811 дес. землі [18, с. 35], внесли до державного казначейства 107 346 крб різних податків, тоді як непривілейовані стани із ненабагато більшої площі угідь – 9 254 083 крб, або 98,8% усіх платежів [19, с. 191].

Висновки. Таким чином, незважаючи на те, що близько 60 % селянсько-козацьких господарств Полтавської губернії на рубежі XIX–XX ст. були малоземельними, а їх четверта частина мала середній достаток або відносилася до категорії можливих, за рахунок матеріальної зацікавленості у результатах своєї праці й максимального використання трудових ресурсів власної родини у своїй основній масі вони не лише не розорилися, а навпаки, поступово нарощували свою економічну міць. Загалом же сільськогосподарська діяльність дрібних товаровиробників із числа непривілейованих станів Полтавщини протягом усього періоду вільного підприємництва підтвердила гіпотезу, сформульовану свого часу всевітньо відомим економістом О.В. Чайновим про ефективність селянського (фермерського) господарства, яке навіть у несприятливих умовах царської Росії успішно конкурувало з великим латифундіальним поміщицьким господарством.

Перспективним із точки зору подальшого дослідження проблеми є з'ясування впливу кооперативних організацій (кредитні, збутові, споживчі тощо) на розвиток таких галузей як рослинництво і тваринництво у господарствах непривілейованих станів після скасування кріпосного права та інших реформ аграрного сектора економіки Полтавщини другої половини XIX – початку XX століття.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Білоусько О. А. Нова історія Полтавщини (кінець XVIII – початок XX століття) : Пробний підручник для 9 класу загальноосвітньої школи / О. А. Білоусько, В. І. Мірошніченко. – Полтава: Оріяна, 2003. – 264 с.

2. Вергунов В. А. Розвиток сільського господарства Полтавщини в період скасування кріпосництва / В. А. Вергунов, Н. П. Коваленко, О. В. Сайко / Під ред. В. А. Вергунова. – К. : Нора-прінт, 1998. – 144 с.

3. Історія Української РСР. У 8 т., 10 книгах. – Т. 3. / А. Г. Шевелєв (відп. ред.). – К. : Наук. думка, 1978. – 667 с.
4. Каюн В. Життєвий рівень непривілейованих станів Полтавщини і Чернігівщини у роки століпінської аграрної реформи / Вікторія Каюн // Сіверянський літопис. – 2007. – №1. – С. 86–91.
5. Куреньгин Н. А. Крестьянская реформа 1861 г. в Полтавской губернии (итоги по шести уездам) / Н. А. Куреньгин // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. – М., 1965. – Сб. VI. – С. 249–279.
6. Лихина Л. С. К вопросу о проведении реформы 1861 года в Полтавской губернии / Л. С. Лихина // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1960 г. – К., 1962. – С. 437–444.
7. Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 2-е. – Т. VII. – 1832. – СПб., 1833. – 1044 с.
8. Рева И. М. Киевский крестьянин и его хозяйство. – К. : Тип. университета Св. Владимира, 1893. – 62 с.
9. Результаты урожая хлебов в Полтавской губернии в 1917 году (По сообщениям уездных статистиков и агрономов) // Хуторянин. – 1917. – №34. – С. 666–668.
10. Сахаров С. Опыт выяснения влияния хозяйственных условий на состояние крупного рогатого скотоводства в мелких хозяйствах Полтавской губернии // Полтавские агрономические известия. – 1916. – №5–6. – С. 10–17.
11. Сбыт хлеба по железнодорожным и водным путям губернии в 1902 г. // Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1904 год. – Полтава: Электрич. типо-литогр. И. А. Дохмана, 1904. – С. 136–150.
12. Сталинская О. П. Аграрные отношения на Полтавщине на кануне Великой Октябрьской социалистической революции / О. П. Сталинская // Труды кафедры общественных наук (Львовский университет). – 1957. – Вып. 3. – С. 147–158.
13. Статистический временник Российской империи. – Изд-е ЦСК МВД. – СПб., 1866. – С. 159, 243, 117.
14. Статистический временник Российской империи. – Изд-е ЦСК МВД. – СПб., 1871. – 244 с.
15. Статистический справочник по Полтавской губернии на 1913 год. – Полтава : Тип. т-ва Печатного Дела, 1913. – 247 с.
16. Статистический справочник по Полтавской губернии на 1915 год. – Полтава : Тип. т-ва Печатного Дела, 1915. – 284 с.
17. Статистический справочник по Полтавской губернии на 1916 год. – Полтава : Тип. т-ва Печатного Дела, 1916. – 274 с.
18. Статистический справочник по Полтавской губернии на 1917 год. – Полтава : Тип. т-ва Печатного Дела, 1917. – 238 с.
19. Статистичний справошник по Полтавській губернії на 1918–19 рр. – Полтава : Тип. т-ва Печатного Діла, 1919. – 237 с.